

UOT: 004.896

<https://doi.org/10.30546/678209.2025.02.012>

SÜNİİNTELLEKT ELEMENTLƏRİNİN AVTOMATLAŞDIRILMIŞ LAYİHƏLƏNDİRMƏ SİSTEMLƏRİNƏ TƏTBİQİ

A.N.Məmmədova, L.A.İsrəfilova, A.M.Məmmədova

Azərbaycan Texnologiya Universiteti

a.mammadova@atu.edu.az, Lisrafilova@atu.edu.az, a_memmedova@atu.edu.az

Xülasə. Məqalədə müasir dövrdə texniki sistemlərdə ALS-inin işlənməsinin və Süni intellekt elementi kimi, əsasən biliklər bazasından istifadə etməklə intellektual avtomatlaşdırılmış layihələndirmə sistemlərinin yaradılması təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: Layihə, proses, ALS, alqoritmik, texniki sistem, süni intellekt, biliklər bazası, evristik, deduksiya, dekompozisiya, model.

Giriş. Ənənəvi layihələndirmə texnologiyasının əsas tərkib hissəsi olan mərhələlərin ardıcıl yerinə yetirilməsi nəticəsində fəaliyyət dövrünün sonrakı mərhələsi üçün texniki sistemin layihə sənədləri hazırlanır [1, 3].

Texniki sistemin qurulması prinsipləri yeni hazırlanma qaydalarının tətbiqinin nəticəsindən, konstruksiyasının mürəkkəbləşməsindən, texniki, sosial və iqtisadi məsələnin tam nəzərə alınmasından müntəzəm olaraq, dəyişir və təkmilləşir. Bütün bunlar texniki sistemin qurulma prosesinin təşkilati texniki differensiasiyasını və daha səmərəli, yeni layihələndirmə üsullarının işlənməsini tələb edir.

Materiallar və müzakirələr. Mövcud olan və işlənən layihələndirmə üsulları iki qrupa bölünür: evristik və alqoritmik üsullar. Evristik üsullar məsələnin həlli zamanı meydana çıxan layihə proseduralarının həllinə istiqamətlənmiş, insanın düşüncə fəaliyyətinə əsaslanır. Onlar məsələnin həlli zamanı nəticənin ilkin qiymətləndirilməsini yerinə yetirməyən, nizamlanmış qaydaları və məsləhətləri özündə ifadə edirlər. Bu üsullar əsasən çətin formalizə olunan və yaxud, heç formalizə olunmayan proseduralara tətbiq olunur.

Alqoritmik üsullar əvvəlki üsullara nisbətən daha çox formalizə olunan layihə proseduralarına tətbiq edilir. Onlar deduksiyanın imkanlarından istifadə etməklə, layihə proseduralarına və onların növbələşməsinə istiqamətlənilir. Həmçinin onlar arasındakı əlaqəni təyin etməklə nəticədə bir sıra ardıcılığı qurmaqla layihə prosedurasının məqsədinə yaxınlaşır.

Layihələndirmənin tətbiq olunan üsulunun digər üsullarla müqaisədə səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üçün bir sıra şərtlər mövcuddur:

- layihə həllinin keyfiyyəti;
- layihələndirmə müddəti;
- layihənin qiyməti;
- layihələndirmə ilə məşğul olan layihəçi-mütəxəssislərin sayı.

Ənənəvi əllə layihələndirmə prosesində yuxarıda qeyd olunan şərtlərin yüksək səviyyədə həll edilməsinə nail olmaq mümkün deyildir. Mürəkkəb quruluşlu texniki sistemin layihələndirmə prosesinə sərf olunan müddətin çox olması, sonda alınan layihə həllinin mənəvi köhnəlməsinə səbəb olurdu ki, bunun da nəticəsində hazırlanması tələb olunan texniki sistemin aktuallığı itirdi. Qeyd olunan şərtlər üzrə nisbətən yaxşı nəticələr 80-ci illərdən başlayaraq layihələndirmə prosesinə avtomatlaşdırılmış layihələndirmə vəsaitlərinin tətbiqi nəticəsində alınmağa başlandı. Tədricən maşınqayırma sahəsində istifadə olunan texnoloji proseslərin

strukturunun hazırlanması, emal rejimlərinin hesabatı, alətlərin seçilməsi və s. kimi məsələlərin həllinə kompüter texnikasının tətbiqinə maraq artdı. Yaradılan proqram paketləri layihəçi alətlərinin yaradılması istiqamətində mühüm addım oldu. Bu inkişaf mərhələsində hesablama alqoritmlərinin ümumi qurulma prinsipləri yaradıldı.

Müasir dövrdə avtomatlaşdırılmış layihələndirmə nəinki maşınqayırmada, eyni zamanda bütün elm və texnika sahələrində mühəndislik fəaliyyətinin bütün sahələrini əhatə edir. Belə ki, detalların və mürəkkəb maşın və mexanizmlərin konstruksiyalarının, elektrotexniki qurğuların, radioelektron aparatların, texnoloji proseslərin, rəqəmli proqramla idarə olunan dəzgahlar üçün proqramların hazırlanmasının ALS-inin yaradılması inkişaf etməkdədir. Belə inkişaf nəticəsində metodiki baxımdan texniki sistemlərin ALS-inin işlənməsinin əsas mərhələləri formalaşdı və onlar aşağıdakılardır [2, 6]:

- layihələndirmənin ümumi məsələsinin qoyuluşu;
- layihələndirmənin strategiyasının işlənməsi;
- layihələndirmənin ümumi məsələsinin hissələrə bölünməsi;
- həll üsulu və qaydalarının seçilməsi.

Qeyd etmək olar ki, ALS-in metodiki təminatı ümumi sistemli amillərinə görə aşağıdakı məsələləri əhatə edir:

- tipləşdirilmiş layihə həllərinin və texniki sənədlərin işlənməsinin ümumi vəziyyətlərini;
- məlumat təminatının işlənməsi və təşkili qaydaları, proqram təminatına qoyulan tələbləri və s.

Analiz göstərir ki, avtomatlaşdırılmış layihələndirmənin nəzəri və praktiki inkişafında iki qarşılıqlı əlaqəli əhəmiyyətli fərqləndirmək olar: layihələndirilən obyektlərin sayının artması; müxtəlif prosedurların və ya mərhələlərin layihələndirməsinin avtomatlaşdırılmasından bütün layihələndirmə prosesini və ya layihə-konstruktor təşkilatlarının bütün fəaliyyətini əhatə edən inteqrallaşdırılmış ALS-ə keçid. Bu baxımdan ALS-ə öz daxilində müxtəlif qarşılıqlı əlaqəli komponentləri saxlayan mürəkkəb texniki sistem kimi baxmaq zərurəti yaranır.

Göründüyü kimi, əhəmiyyətli layihələndirmə fəaliyyətindən kompüter mühitinə keçid nəticəsində CAD sistemlər yarandı ki, həmin sistemlər də layihələndirmə prosesindəki bir sıra yorucu, təkrarlanan, çox vaxt tələb olunan və ümumiyyətlə formalizə oluna bilən layihə prosedurunun yerinə yetirilməsi prosesini sürətləndirdilər.

Tədqiqat metodu. Aparılan tədqiqatlar belə nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, müasir ALS-lər (CAD sistemlər) əsasən layihələndirmə prosesində yerinə yetirilən hesablama işlərini və qrafik sənədlərin, çertyojların, o cümlədən 2d və 3d modellərin qurulmasını təmin edir. Bir sıra hallarda əsasını müxtəlif hesablama üsulları təşkil edən xüsusi tətbiqi proqram toplusu ilə qarşılıqlı əlaqədə ALS-in (CAD sistemlərin) imkanları və tətbiq sahələri genişləndirilir. Ancaq, baxılan sistemlərə yeni TPP-nin qoşulması heç də onun intellektuallığının yüksəldilməsini təmin etmir, bəzi hallarda imkanlarını genişləndirir.

Hazırda iki yanaşmadan istifadə etməklə ALS-lərin imkanlarını yüksəltmək və ya inkişaf etdirmək istiqamətində işlər aparılır:

1. Müasir proqramlaşdırma sistemlərindən və vəsaitlərindən istifadə etməklə ALS-lərin imkanlarının genişləndirilməsi.
2. Süni intellekt element və vəsaitlərinin layihələndirmə prosedurlarına tətbiqi ilə ALS-in intellektuallığının yüksəldilməsi.

Qeyd olunan birinci yanaşma müasir proqram vəsaitlərinin, proqramlaşdırma dillərinin, əməliyyat sistemlərinin və s. istifadəsi ilə tətbiq sahəsinə istiqamətlənmiş proqram modulları

toplusunun işlənərək CAD sistemlərə əlavə edilməsini nəzərdə tutur. Buraya yeni üsul və alqoritmlərin də işlənməsini daxil etmək olar.

ALS-lərin imkanlarının bu qayda ilə genişləndirilməsi, onsuz da mürəkkəb quruluşa malik olan, çox sayda komponentlərdən ibarət ALS-in mürəkkəbləyini daha da artırır. ALS-in tərkib hissələri, o cümlədən proqram modulları arasındakı qarşılıqlı əlaqəni, informasiya mübadiləsini çətinləşdirir. ALS-in təminat növlərinin imkanlarının mənimsənilməsini, qeyri-peşəkar layihəçilərin ALS-dən istifadəsini ağırlaşdırır.

Göründüyü kimi, əsasını müxtəlif təyinatlı proqram modulları və vəsaitləri təşkil edən ALS-lər (CAD sistemlər) layihələndirmə prosedurlarının yerinə yetirilməsinin tam öhdəsindən gəlmirlər, müxtəlif xarakterli çatışmazlıqlar meydana çıxır. Bu və ya digər layihələndirmə problemlərinin daha yüksək səviyyədə həll edilməsi üçün mütəxəssislər ikinci yanaşmadan istifadə olunmasını, yəni layihə prosedurlarına süni intellekt vəsaitlərinin tətbiq edilməsini təklif edirlər. Süni intellekt elementi kimi, əsasən biliklər bazasından istifadə etməyi, mühəndis biliyinin biliklər bazası formasında layihələndirmə prosesinə tətbiq edilməsini məqsədəuyğun sayırlar. Biliklər bazasının layihələndirmə məsələlərinin həlli prosesinə tətbiqi layihələndirmə prosesinin intellektuallığını yüksəldir və intellektual avtomatlaşdırılmış layihələndirmə sistemlərinin işlənməsi üçün zəmin yaradır.

Ənənəvi ALS-lərdən fərqli olaraq, intellektual layihələndirmə sisteminin əsasını həndəsi modelləşdirmə sistemi deyil, biliklər bazası təşkil edir ki, ona da əsasən aşağıdakılar daxildir [4]:

- obyektin bütün dekompozisiya səviyyələrində məlum layihə alternativlərini təsvir edən VƏ – VƏ YA qrafları şəklində obyektin metamodeli;
- obyektin quruluşlu-parametrik sintezi qaydalarını özündə saxlayan biliklər bazası;
- obyektin özü və elementləri haqqında normativ-standart məlumatları saxlayan verilənlər bazası.

Nəticə. İntellektual ALS funksional oxşar obyektlər sinfi üçün qurulur. İntellektual sistemin nüvəsinin təşkili üçün bütün işlər predmet sahəsi üzrə ekspertin bilavasitə iştirakı ilə yerinə yetirilir. Ekspert biliyi sisteminin qurulduğu mərhələ strukturlaşmış təbii dilə maksimum yaxın, alqoritmik olmayan dilin iştirakı ilə formalaşdırılır. Texniki obyektin layihələndirilməsi metodikası, ƏGƏR–ONDA produksiya qaydaları şəklində təqdim edilir. Qaydalar texniki terminləri və onların şərti işarələrini (identifikatorlarını) özündə saxlayan sözlər bazasında qurulur. Yerinə yetirilən əməliyyatlar düsturlar üzrə hesabatlardan, cədvəllərdən, verilənlərin seçilməsindən, məlumatların verilənlər bazasından seçilməsindən, qrafik təsvirlərin generasiyasından və s. ibarət olublar. Bu qayda ilə qurulan biliklər bazası modullu quruluşa malikdir, açıqdır və predmet sahəsinin proqramçı olmayan mütəxəssisləri tərəfindən asan başa düşüləndir və onların biliklər bazasına müdaxiləsi mümkündür [5].

Bu baxımdan yaradılan intellektual ALS-in əsasını biliklər bazasına əsaslanan aşağıdakı mərhələlər təşkil edirlər:

- texniki tapşırığın formalaşdırılması mərhələsi;
- predmet sahəsi üzrə mühəndis biliklərinə əsaslanan biliklər bazasının təşkili;
- predmet sahəsinin struktur modelləşdirilməsi, kompüter modelləşdirilməsi;
- çevik istehsal sisteminə daxil olan mexatron qurğuların, dəzgahların və digər sistemlərin axtarışı, seçimi və əsaslandırılması;
- qeyri-standart elementlərin modelləşdirilməsi, layihələndirilməsi;
- çevik istehsal sisteminin və onun qurğularının idarəsi, koordinasiyası.

Yuxarıda qeyd olunan hər bir mərhələdə yerinə yetirilən işlər biliklər bazasına

əsaslanmaqla yerinə yetirilir. Hər bir mərhələyə aid və eyni zamanda ümumi biliklər bazasının təşkil edilməsi mümkün haldır.

Müxtəlif xarakterli məsələlərin həlli üçün müxtəlif təyinatlı biliklər bazası təşkil edilə bilər. Ancaq onlar arasında informasiya mübadiləsinin təmin olması vacib məsələdir.

Mövzunun aktuallığı. Müasir dövrdə avtomatlaşdırılmış layihələndirmə nəinki elm sahələrində eyni zamanda texnika, sosial, iqtisadi sahələrdə də və mühəndislik fəaliyyətinin bütün sahələrini də əhatə etməsidir.

Tədqiqatın məqsədi. Süni intellektə əsaslanan müasir ALS-lər (CAD sistemlər) əsasən layihələndirmə prosesində yerinə yetirilən hesablamalar işlərini və qrafik sənədlərin, çertyojların, o cümlədən 2d və 3d modellərin qurulmasının vacibliyinin təmin edilməsi.

Tədqiqat obyekti. Bütün elm, texnika, sosial və iqtisadi sahələr, maşınqayırma və mühəndislik fəaliyyətinin bütün sahələri.

Tədqiqat işinin yeniliyi. Süni intellekt elementləri kimi, əsasən biliklər bazasından istifadə etməsi ilə avtomatlaşdırılmış layihələndirmə sistemlərinin yaradılması.

Tədqiqat işinin tətbiqi əhəmiyyəti. Biliklər bazasının layihələndirmə məsələlərinin həlli prosesinə tətbiqi layihələndirmə prosesinin intellektuallığını yüksəldir və intellektual avtomatlaşdırılmış layihələndirmə sistemlərinin işlənməsi üçün zəmin yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. Норенков И.П. Основы автоматизации проектирования. – М.: Издательство МГТУ им. Баумана, 2002, 360 с.
2. Кунву Ли. Основы САПР (CAD/CAM/CAE) СПб.: Издательский дом «Питер», 2004, 560с.
3. Əhmədov M.A., Hüseynov A.H., Məmmədov C.F. Avtomatlaşdırılmış layihələndirmə sistemlərinin əsasları. Dərs vəsaiti, Bakı, 2002, 242 s.
4. Глушань В.М., Карелин В.П. Использование математических моделей принятия решений с интеллектуальных САПР. // Известия ЮФУ. Технические науки. Тематический выпуск. Том 77, №2, 2007, с. 62-65.
5. Hüseynov A.H., Əliyeva A.Q. İntellektual avtomatlaşdırılmış layihələndirmə sistemlərində paylanmış biliklər bazasından istifadəsinin tədqiqi və təşkili yolları // SDU, Elmi xəbərlər, təbiət və texniki elmlər bölməsi, cild 11, №2, 2011, s. 87-92.
6. Hüseynov A.H., Abdullayeva F. Müasir avtomatlaşdırılmış layihələndirmə sisteminin tədqiqi, // SDU, Elmi xəbərlər, II cild, № 2, Sumqayıt, 2002, s. 78-81.

РАЗВИТИЕ СВЯЗИ И ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ СОЦИАЛЬНОГО АСПЕКТА

Мамедова А.Н., Исрафилова Л.А., Мамедова А.М.

Азербайджанский Технологический Университет

a.mammadova@atu.edu.az, lisrafilova@atu.edu.az, a_memmedova@atu.edu.az

Резюме. В статье анализируются роль ИКТ в экономике страны, ускорение перехода к Информационному обществу, электронизация всех секторов общества.

Ключевые слова: информационная культура, информационные технологии, информационные ресурсы, коммуникация.

APPLICATION OF ARTIFICIAL INTELLECTUAL ELEMENTS TO AUTOMATED
DESIGN SYSTEMS

Mamadova A.N., Israfilova L.A., Mamadova A.M.

Azerbaijan Technological University

a.mammadova@atu.edu.az, lisrafilova@atu.edu.az, a_memmedova@atu.edu.az

Summary. The article analyzes the role of ict in the country's economy, the further acceleration of the transition to the information society, the work of electronicization of all spheres of society.

Keywords: Project, process, CAD, algorithmic, technical system, artificial intelligence, knowledge base, heuristic, deduction, decomposition, model.

Redaksiyaya daxilolma: 03.02.2025

Çapa qəbul olunma: 30.05.2025

